

РАЗДЗЕЛ 1

Медыялінгвістыка: дынамічныя працэсы ў мове і стылю сучасных СМІ

Зінаіда Бадзевіч

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт

ДА ПЫТАННЯ ПРАДУКТЫЎНАСЦІ СЛОВАЎТВАРАЛЬНАГА ТЫПУ Ў СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

Цэнтральнае месца ў словаўтваральнай сістэме беларускай мовы займае словаўтваральны тып як базавая, асноўная комплексная адзінка словаўтварэння, у якой закладзены формулы (схемы, узоры) утварэння новых слоў. Аналізуючы сістэмную арганізацыю словаўтваральнага тыпу, апрача фармальна-структурных, семантычных і граматычных яго характарыстык, вялікая роля належыць паказчыку ступені яго прадуктыўнасці, прычым сістэмнай прадуктыўнасці, характэрнай для сіхроннага словаўтварэння

Сістэмная прадуктыўнасць словаўтваральнага тыпу цалкам залежыць ад уласнамоўных прычын: чым шырэй і свабодней спалучаюцца словаўтваральныя марфемы з утваральнымі асновамі, тым будзе вышэйшай яго сістэмная прадуктыўнасць. На спалучальнасць (валентнасць) словаўтваральных марфем з утваральнай базай пры ўтварэнні слоў часцей уплываюць пэўныя моўныя абмежаванні. Такімі відамі абмежаванняў у беларускай мове, якія непасрэдна ўплываюць на прадуктыўнасць словаўтваральных тыпаў, могуць быць як лексіка-семантычныя і фармальна-граматычныя абмежаванні, так і стылістычныя. Разгледзім кожны з відаў гэтых абмежаванняў.

Асноўным відам абмежаванняў, бясспрэчна, з'яўляецца семантычны. Семантычныя абмежаванні дастаткова разнастайныя. Часцей за ўсё яны абумоўліваюцца семантычнай несумяшчальнасцю морфаў. Напрыклад, прыметнікі з суфіксам *-ават-* (арфаграфічна таксама *-яват-*) маюць значэнне 'змяншэнне ступені якасці, непаўнаты яе праяўлення', спалучаюцца толькі з асновамі якасных прыметнікаў: белы – белаваты, брудны – бруднаваты, нізкі – нізкаваты, цёплы – цеплаваты. Назоўнікі са значэннем 'дзеяйнай асобы', утвораныя з дапамогай суфіксаў *-нік-і-льнік-*, утвараюцца толькі ад асноў дзеясловаў: жартаваць – жартаўнік, будаваць – будаўнік, кіраваць – кіраўнік, апавядаць – апавядальнік, збіраць – збіральнік, парушаць – парушальнік, шукаць – шукальнік.

Назоўнікі з суфіксам *-осць (-асць)* маюць значэнне ‘адцягненай прыметы’, утвараюцца толькі ад якасных прыметнікаў: прыгожы – прыгажосць, вясёлы – веселасць, смелы – смеласць, варожы – варожасць, спагядлівы – спагядлівасць. Агентыўны суфікс *-чык (-шчык)* можа спалучацца з асновамі дзеясловаў і назоўнікаў: абходзіць – абходчык, аб’язджаць – аб’ездчык, грузіць – грузчык, даглядаць – даглядчык, бунтаваць – бунтоўшчык, вязаць – вязальшчык, церабіць – церабільшчык; апарат – апаратчык, камень – каменшчык, ракета – ракетчык, паром – паромшчык, табун – табуншчык, тэкстыль – тэкстыльшчык.

Утварэнню новых слоў з боку лексічных абмежаванняў могуць уплываць такога тыпу фактары, як існаванне ў мове слоў-амонімаў і заняцасць дадзенага «семантычнага месца» іншым словам.

Далучэнню словаўтваральнага афікса да ўтваральнай базы (асновы) можа перашкаджаць наяўны ў лексічным складзе мовы амонім. Так, напрыклад, у беларускай мове адсутнічаюць некаторыя найменні асоб жаночага полу з суфіксам *-ка(a)*, суадносна з назоўнікамі, якія называюць асоб мужчынскага полу: качагар – качагарка ‘жанчына-качагар’, штукатур – штукатурка ‘жанчына-штукатур’, электрык – электрычка ‘жанчына-электрык’, пілот – пілотка ‘жанчына-пілот’, матрос – матроска ‘жанчына-матрос’. Падставай да іх адсутнасці з’яўляецца тое, што за назоўнікамі на *-ка(a)* замацаваліся іншыя значэнні, з якімі яны шырока ўжываюцца ў нашым маўленні, напрыклад: качагарка ‘памяшканне’, штукатурка ‘рэчыва’, электрычка ‘поезд’, пілотка ‘галаўны ўбор’, матроска ‘галаўны ўбор’.

Часам вытворнае слова не ўтвараецца таму, што яго семантычнае месца ўжо занята іншым словам. Напрыклад, для ўтварэння назоўнікаў, якія называюць маладых істот, дзяцей жывёл, выкарыстоўваецца прадуктыўны суфікс *-ан(я), -ан(ё)* (арфаграфічна *-ян(я), -ян(ё)*): бабёр – бабраня (*-ё*), лось – ласяня (*-ё*), воўк – ваўчаня (*-ё*), журавель – жураўляня (*-ё*), леў – львяня (*-ё*). Аднак няма вытворных з аналагічным значэннем ад назоўнікаў конь, карова, авечка, свіння, сабака, паколькі для назваў іх дзяцей-недаросткаў у беларускай мове ўжо існуюць словы жарабя (*-ё*), цяля (*-ё*), ягня (*-ё*), парася (*-ё*), шчаня (*-ё*). Таксама для ўтварэння назоўнікаў са значэннем ‘самка жывёлы’ выкарыстоўваецца прадуктыўны суфікс *-іца(a), -ыца(a)*: тыгр – тыгрыца, мядзведзь – мядзведзіца, леў – львіца, воўк – ваўчыца. Аднак вытворныя з гэтым жа значэннем ад назоўнікаў баран, бык, пятах не ўтвараюцца, паколькі для гэтых мэтаў у мове ўжо ёсць словы авечка, карова, курыца.

Фармальныя абмежаванні звязаны з немагчымасцю спалучэння морфаў з тымі ці іншымі асновамі. Так, напрыклад, пры ўтварэнні ад-

носных прыметнікаў у сучаснай беларускай мове часцей ужываюцца суфіксы *-н- і -ов- (-ав-)*. Аднак суфікс *-н-* спалучаецца, як правіла, з тымі асновамі, якія заканчваюцца на адзіночны зычны: аварыя – аварыйны, гара – горны, рака – рачны, хвоя – хвойны, карціна – карцінны, песня – песенны. Калі ж аснова заканчваецца спалучэннем зычных, то выкарыстоўваецца суфікс *-ов- (-ав-, -ев-, -ёв-)*: баланс – балансавы, воск – восковы, бронза – бронзавы, парк – паркавы. У тым ліку і да тых асноваў, у якіх ёсць канцавыя этымалагічныя падоўжаныя зычныя тыпу *каса – касавы* (параўн.: рус. *касса*).

Назоўнікі з суфіксам *-ш(а)*, якія маюць значэнне ‘асобы жаночага полу’ ці ‘назва жонкі па мужу’, спалучаюцца толькі з тымі назоўнікамі, аснова якіх заканчваецца на санорны ці спалучэннем зычных *-нт*; касір – касірша, адмірал – адміральша, губернатар – губернатарша, музыкант – музыкантша, дыпламант – дыпламантша.

Дзеянне фармальных абмежаванняў паслабляецца ўзаемапранікненнем морфаў пры іх спалучэнні ў складзе вытворнага слова. У гэтым выпадку могуць адбывацца розныя марфаналагічныя змяненні: чаргаванне фанем, усячэнне вытворнай асновы, інтэрфіксацыя, накладанне марфем.

Так, чаргаванне галосных і зычных фанем часцей назіраецца пры суфіксацыі на марфемным стыку (шве) утваральнай асновы і словаўтваральнага суфікса і маюць рэгрэсіўны напрамак. Напрыклад: снег – сняжынка, рука – ручка, дарога – дарожны, ерась – ерэтык, склероз – склеротык, голу́б – галубя́тнік, воўк – ваўча́рня, Ту́да – ту́дзяк, сі́мвал – сі́мвалі́зм, ба́гацы – бага́цей, су́хі – су́шняк, клубні́цы – клубні́чнік, бура́к – бура́чнік, наладжа́ць – наладчы́к, пішча́ць – піску́н, раў́ці – ра́вун. Як бачым, шляхам чаргавання канцавая фанема ўтваральнай асновы прыстасоўваецца да пачатковай фанемы суфікса.

Шляхам усячэння ўтваральнай асновы ліквідоўваецца збег зычных ці галосных фанем на стыку марфем, якія ацяжарваюць далучэнне суфіксальнага морфа: штаке́тнік – штаке́ціна, высо́кі – вы́шныя, са́мба – са́мбіст, перапі́сваць – перапі́счык, Польшча́ – паля́к, кансерва́тар – кансерва́тызм, белару́скі – белару́сізм, вульга́рны – вульга́рызм, кашча́вы – кашча́й, кірава́ць – кіруна́к, пацалава́ць – пацалуна́к, зе́нітка – зе́нічык, наладжа́ць – наладчы́к, падзе́нны – падзе́ншык, інструме́нтальны – інструме́нтальшык, Мінск – мі́нчук, скульпту́ра – скульпта́р, атэста́ваць – атэста́т, дублірава́ць – дубліка́т.

Сутнасць інтэрфіксацыі заключаецца ў прыстасаванні ўтваральнай асновы да суфіксальнага морфа шляхам устаўкі асемантычнага сегмента – адрэзка пазбаўленага значэння. Пры гэтай марфаналагічнай з’яве

ліквідоўваюцца нехарактэрныя для беларускай мовы спалучэнні фанем: рэспубліка – рэспублік/ан/скі, рэспублік/ан/ец, Афрыка – афрык/ан/скі, афрык/ан/ец, Ялта – ялц/ін/скі, ялц/ін/ец, Орша – арш/ан/скі, арш/ан/ец, Нарач – нарач/ан/скі, нарач/ан/ец, абстракцыя – абстракцы/ян/ізм, экспансія – экспансі/ян/ізм, алгебра – алгебр/а/іст.

Накладанне марфем – гэта сумяшчэнне ў саставе вытворнага слова канцавых фанем (ці фанемы) утваральнай асновы з пачатковай фанемай (ці фанемамі) словаўтваральнага суфікса. Напрыклад, суфікс *-ават-* (*-яват-*): *роз(ав)ы + -(ав)ат-* → *разаваты*, *такс(і) + -(і)ст-* → *таксіст*, *рэгб(і) + -(і)ст-* → *рэгбіст*.

У словаўтваральных тыпах дзейнічаюць таксама і граматычныя фактары, якія ўплываюць на іх прадуктыўнасць. І гэта звязана, у першую чаргу, з такімі граматычнымі катэгорыямі, як трыванне і пераходнасць/непераходнасць, якія ўласцівы дзеясловам. Напрыклад, назоўнікі на *-ак* і *-нак* тыпу *адрэзак*, *абрубак*, *абломак*, *скрутак*, *учынак*, *дарунак*, *ласунак*, *малюнак*, *пакунак* матывуюцца пераважна пераходнымі дзеясловамі: *адрэзаць* (што?), *абрубіць* (што?), *абламаць* (што?), *скруціць* (што?) і г.д. Аднак аддзяяслоўныя назоўнікі на *-ік* (*-ык*) матывуюцца пераважна непераходнымі дзеясловамі, напрыклад: *пішчаць* – *пішчык*, *ныць* – *ныцкі*, *каласаваць* – *каласавік*. Вытворныя ж назоўнікі з суфіксам *-лышчык* утвараюцца ад дзеясловаў толькі незакончанага трывання: *баранаваць* – *баранавальшчык*, *бурыць* – *бурыльшчык*, *вязаць* – *вязальшчык*, *драбіць* – *драбільшчык*, *насіць* – *насільшчык*, *шліфаваць* – *шліфавальшчык*, *цыраваць* – *цыравальшчык*.

Адносна словаўтваральных абмежаванняў, як правіла, гутарка ідзе тады, калі тыя ці іншыя віды вытворных асноў не ўжываюцца ў якасці ўтваральных асноў. Так, вытворныя прыметнікі з суфіксамі суб'ектыўнай ацэнкі *-енн(ы)* (*-энн(ы)*), *-еньк(і)* (*-эньк(і)*), *-уг(а)*, *-ін(а)* (*здаравенны*, *страшэнны*, *маленькі*, *слабенькі*, *звяруга*, *валацуга*, *даміна*) з'яўляюцца канцавымі вытворнымі ў пэўных словаўтваральных ланцужках, і новыя словы ад іх ужо практычна не ўтвараюцца, такога тыпу словы, як правіла, замыкаюць словаўтваральныя ланцужкі.

Стылістычныя абмежаванні ў спалучэнні марфем тлумачацца стылістычнай несумяшчальнасцю афіксальных морфаў з утваральнай базай. Марфемы, як і словы, могуць мець стылістычную афарбоўку. Як правіла, назіраецца тэндэнцыя да стылістычнай аднароднасці морфаў, якія спалучаюцца, і ўтваральнай базы. Так, напрыклад, суфікс назоўнікаў *-ун* мае зніжаную стылістычную афарбоўку і спалучаецца з утваральнымі асновамі таксама зніжанай стылістычнай афарбоўкі: *балбатаць* – *балбатун* (разм.), *крычаць* – *крыкун* (разм.), *шчабятцаць* –

шчабятун (разм.), *раўці* – *равун* (разм.). Нельга таксама ўтварыць абстрактны назоўнік з суфіксам *-асць* ад прыметнікаў са зніжанай стылістычнай афарбоўкай тыпу *зубасты* (разм.), *галавасты* (разм.), *гарласты* (разм.), *губасты* (разм.), *мардасты* (разм.), *вушасты* (разм.): суфікс *-асць* звычайна далучаецца да асноў, якія маюць кніжную ці нейтральную стылістычную афарбоўку.

Такім чынам, разгледжаныя намі моўныя абмежаванні сустракаюцца на ўзроўні розных словаўтваральных тыпаў і прадвызначаюць розную ступень іх сістэмнай прадуктыўнасці. З'яўленне семантычных, фармальных, граматычных і словаўтваральных абмежаванняў абумоўлена будовай моўнай сістэмы. Карані стылістычных і лексічных абмежаванняў – у рэалізацыі моўнай сістэмы на ўзроўні нормы і ўзусу. Як бачым, і ў першым, і ў другім выпадку сістэмная прадуктыўнасць словаўтваральных тыпаў цалкам залежыць ад уласнамоўных прычын.

Літаратура

1. Беларуская граматыка: у 2-х ч. Ч. I. Фаналогія. Арфаэпія. Марфалогія. Словаўтварэнне. Націск Ч. I. – Мінск: Навука і тэхніка, 1985. – 431 с.
2. Земская, Е.А. Современный русский язык. Словообразование / Е.А. Земская. – М.: Изд-во Просвещение, 1973. – 304 с.
3. Лукашанец, А.А. Проблемы сучаснага беларускага словаўтварэння / А.А. Лукашанец. – Мінск: Беларус. навука, 2013. – 315 с.
4. Улукханов, И.С. Единицы словообразовательной системы русского языка и их лексическая реализация / И.С. Улукханов. – М.: ИРЯ з РАН, 1996. – 222 с.
5. Шакун, Л.М. Словаўтварэнне / Л.М. Шакун. – Мінск: Вышэйшая школа, 1978. – 128 с.
6. Шанский, Н.М. Очерки по русскому словообразованию / Н.М. Шанский. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1968. – 310 с.